

Katarzyna Sucharska
Wydział Polonistyki
Uniwersytetu Jagiellońskiego

Rozprawa doktorska

Metaforyczne konceptualizacje języka w wybranych pracach polskich językoznawców pierwszej połowy XX wieku

W 1980 r. językoznawca George Lakoff i filozof Mark Johnson w przełomowej dla językoznawstwa publikacji wyrazili z mocą ogromu przykładów tezę, która już wcześniej nierozwinięta pojawiała się w pracach licznych filozofów, co najmniej od końca XVII w¹. Teza ta brzmiała: metafora nie dotyczy jedynie języka, jest przede wszystkim sposobem rozumienia i doświadczania rzeczywistości, wpływającym na sposób odnoszenia się do niej, a więc jest kwestią myślenia, postrzegania i działania (Lakoff i Johnson 1988). Ponadto jest procesem uniwersalnym i dotyczy wszystkich obszarów działalności człowieka, w tym działalności naukowej. W tym punkcie teza autorów „Metafor w naszym życiu” łączy się z wyłaniającym się w latach 30. ubiegłego wieku interakcjonistycznym ujęciem metafory, rozwijanym w pracach Maxa Blacka (1962) i Marry Hesse (1966) oraz z poglądem dotyczącym roli metafory w rozwoju teorii naukowych, wyrażanym przez twórcę pojęcia paradygmatu naukowego, amerykańskiego fizyka i filozofa nauki, Thomasa Kuhna (2003).

Przedmiotem badań, których zwieńczeniem jest przedłożona rozprawa doktorska, były metafory w języku lingwistyki polskiej u początków kształtowania się jej jako autonomicznej, profesjonalnej dyscypliny nauki. Badaniem objęte zostały dwa teksty nastawione na prezentację oraz uprzystępnianie wiedzy o języku: „Dzieje języka polskiego” Aleksandra Brücknera, wydanie pierwsze z 1906 r. oraz tom pt. „O zjawiskach i rozwoju języka” Jana Michała Rozwadowskiego wydany w 1950 r., a będący przedrukiem rozpraw ukazujących się w „Języku Polskim” w latach 1913–1921.

Publikacje ze względu na swój charakter i przeznaczenie dla szerokiego grona odbiorców, nie tylko specjalistów, z jednej strony odzwierciedlają stan wiedzy językoznawczej w pierwszej poł. XX wieku, a z drugiej strony spodziewać się w nich można większego niż w innego typu tekstach naukowych nasycenia metaforami jako środkami ułatwiającymi zrozumienie. Dodatkowo obydwie badane teksty stanowią wyraz indywidualnego stylu autorów – cieszących się uznaniem badaczy o wyrazistej osobowości i wielkiej erudycji.

¹ Jak odnotowuje Olaf Jäkel (2003, 129) najwcześniejszą pracą, w której można odnaleźć koncepcje prekursorskie dla kognitywnej teorii metafory jest „Essays Concerning Human Understanding” Johna Locke’a z 1689 r.

Metaforę rozpatrywać można jako narzędzie komunikacji, dzięki któremu wiedza o języku jest przekazywana w sposób przystępny oraz jako wyraz indywidualnej umysłowości autora. Zgodnie z założeniami językoznawstwa kognitywnego jest to również sposób konceptualizacji wiedzy i ogólnie przedmiotu, problemów i sposobów odnoszenia się do nich, który z kolei może przekładać się na postawy przyjmowane wobec przedmiotu metafor.

Procedurę badawczą oparto na propozycji Pawła Jarnickiego (2009), będącej adaptacją onomazjologiczno-kognitywnej analizy metafor w abstrakcyjnych dziedzinach dyskursu Olafa Jäkela (2003). Uzupełnieniem procedury była metoda identyfikacji metafory w tekście w wersji opracowanej przez badaczy związanych z Wolnym Uniwersytetem w Amsterdamie (MIPVU) (Steen i in. 2010). Metoda ta zakłada, że przejawem rzutowania pomiędzy domenami poznawczymi, zachodzącego na poziomie konceptualnym, może być na poziomie językowym naruszenie łączliwości semantycznej wyrażenia. W celu wykrycia wyrażenia potencjalnie metaforycznych porównywane jest znaczenie aktualne wyrażenia oraz znaczenie podstawowe, które odnotowuje odpowiednio dobrany słownik języka ogólnego. W pracy wykorzystano tzw. słownik warszawski oraz „Słownik języka polskiego” pod red. Witolda Doroszewskiego, jako najbardziej odpowiadające językowi tekstów z badanego okresu.

Pierwszym etapem procedury badawczej przyjętej w pracy było podjęcie czynności przygotowawczych: wybrano abstrakcyjną domenę docelową, zapoznano się z jej specyfiką oraz ze specyfiką literatury, której jest ona przedmiotem. Z literatury dotyczącej języka, powstałej na początku XX wieku wyselekcjonowano dwa teksty, które miały zostać poddane analizie pod kątem występowania metafor języka. Następnie przystąpiono do pierwszej lektury tekstów. Zakończyła się ona utworzeniem bazy cytatów dotyczących języka i procesów językowych z wyróżnionymi jednostkami o potencjale metaforycznym. Wówczas dokonano wstępnej analizy tych jednostek z wykorzystaniem metody identyfikacji metafory, MIPVU. Wyróżniono pojawiające się w analizowanych tekstach domeny źródłowe, m.in. biologiczne (w tym roślinne, dotyczące rozwoju, ewolucji, animalizujące), personifikacje, metafory przestrzenne, ruchowe, związane z posługiwaniem się narzędziem oraz z tworzeniem/wytwarzaniem. Wykrystalizowały się także problemy np. nieliniarny charakter metafory, kwestia potraktowania katachrez, interpretacji wyrażenia w związku z polisemią, a także systematyzacji metafor pojęciowych ze względu na stopień ich schematyczności (zob. też Wasilewska 2018). Wartościowe okazało się uporządkowanie materiału ze względu na modelowane właściwości języka, a także odrębne potraktowanie metaforyki obydwu badanych tekstów, gdyż w większości ze względu na różną tematykę badanych prac, nie pokrywała się.

Następnie podjęto drugą lekturę tekstów. Pozwoliła ona na uzupełnienie cytatów oraz rewizję układu tematów konceptualizacji oraz dalszą analizę zgodnie z MIPVU. Dodatkowo na tym etapie wykorzystano korpus przygotowany do automatycznego przeszukiwania. Korpus ten utworzono na podstawie cyfrowych wersji badanych publikacji pobranych z bibliotek cyfrowych w formie plików .djvu z warstwą tekstową uzyskaną metodą OCR. Warstwę tekstową poddano ręcznej korekcie, a następnie znakowaniu fleksyjnemu za pomocą aplikacji Korpusomat. Odpytywaniu korpusu służyła wyszukiwarka Poliquarp 1.3.13. Tak powstały korpus pełnił funkcję pomocniczą w badaniach: możliwa była weryfikacja wyróżnionych podczas pierwszej i drugiej lektury metafor, odszukiwanie innych wyrażen powiązanych z metaforami. Wynikiem zastosowania procedury badawczej było wyodrębnienie grup tematycznych podlegających metaforyzacji w obydwu badanych tekstach.

W „Dziejach języka polskiego” wyróżniono 4 grupy tematyczne. Pierwsza z nich obejmuje metaforyczne ujęcia języka jako bytu posiadającego swój początek oraz umiejscowienie w przestrzeni. Łączy się ona z rozumieniem języka w kategoriach człowieka, jego pochodzenia, pokrewieństwa, a także obszaru jego zamieszkania. Druga grupa to metafory dotyczące relacji między polszczyzną a innymi językami narodowymi, konceptualizowane w terminach pływów płynu i *żywiółów narodowych*. Szczególnym przypadkiem, któremu poświęcono odrębny podrozdział jest przypadek łaciny i jej roli w kształtowaniu języka polskiego: łacina jest ukazywana w niekorzystnym świetle, jako *przygniatająca, zubażająca*, a wręcz jako podporządkowująca sobie polszczyznę.

Trzecią grupą tematyczną wyróżnioną w „Dziejach języka polskiego” są metafory dotyczące zapożyczeń, które ukazane zostały jako wyrazy-podróżnicy, fizycznie przemieszczający się pomiędzy językami, ludami oraz państwami, a także z perspektywy lokalnej jako obcy, przybysze.

Czwartą, najbogatszą grupę tematyczną tworzą metafory, za pomocą których język przedstawiony jest jako istota żywa. Omówione zostały odnoszone do języka atrybuty, m.in.: bycie żywym i powiązane z nim *odżywianie, obfitość i bogactwo*, bycie martwym (*zamieranie, obumieranie, ubożenie*), aparycja (*szata, barwa*). Język w pracy Brücknera jest istotą żywą, która *doznaje, pragnie, dąży*, podejmuje aktywne działanie w celu realizacji swoich zamierzeń. Może również napotykać na zagrożenia, trudności i pokusy, którym ulega lub którym się przeciwstawia. Język jest też podmiotem *mówiącym, nazywającym*, a także mającym w swoim posiadaniu zasób, którym dysponuje. Wobec tego zasobu przyjmuje on różne postawy od akceptujących (*nawykt, przywykt, przyzwyczail się*) po wrogie (*wojuje, nie znosi*). Te postawy

przekładają się na działania języka: zachowywanie, pozbywanie się, modyfikowanie oraz pomnażanie zasobów.

Z kolei w cyklu „O zjawiskach i rozwoju języka” wyróżniono 3 obszary tematyczne. Pierwszy z nich zawiera metafory modelujące różne właściwości języka, szczególnie w przeciwstawieniu do przytaczanych przez Rozwadowskiego poglądów innych językoznawców. Omówiono metafory języka jako cennego przedmiotu, który należy otoczyć troską, przedmiotu w którym jest *odbite*, odcisnięte lub w którym *odbija się* niczym w zwierciadle życie ludzkie; krytykę określenia języka jako *hodowanego* pochodzącego z literatury niemieckojęzycznej oraz krytykę wymierzoną w personifikacje i animizacje języka stosowane przez Aleksandra Brücknera w „Dziejach języka polskiego”.

Drugi obszar tematyczny obejmuje metafory ontologiczne, poznawczo udostępniające język jako abstrakt, takie jak: przedstawienie języka jako przedmiotu widzialnego, mającego wymiar przestrzenny, pojemnika, metafory wpływu/oddziaływania oraz organiczne ujęcie języka jako przejawu metafory-modelu związanego z kształtowaniem się językoznawstwa pod wpływem teorii wyrosłych na gruncie biologii.

W trzecim obszarze tematycznym znalazły się metafory i analogie języka w odniesieniu do wytworu kultury, twórczości i pracy oraz twórczości artystycznej. Poprzez nie Rozwadowski dał wyraz swoim poglądom na temat natury języka oraz specyfiki zjawisk językowych.

Wyróżnione grupy tematyczne nie obejmują wszystkich pojawiających się w badanych tekstach metafor języka, toteż po każdym podrozdziale przytaczane są przykłady innych, rzadszych lub jednorazowych metaforycznych konceptualizacji obecnych w pracach Brücknera i Rozwadowskiego, które stanowić mogą przejawy alternatywnych modeli metaforycznych języka. W omówionym materiale dało się dostrzec cechy metaforyki charakterystyczne dla autorów, a także dla typu tekstu: nastawionego na upowszechnianie wiedzy specjalistycznej. Metaforyka stosowana w „Dziejach języka polskiego” jest żywa, barwna i sugestywna, nastawiona na kształtowanie postaw wobec zjawisk językowych. Poszczególne domeny są wyzyskiwane w wysokim stopniu, organizują całościowo rozumienie języka, np. jako bytu podobnego ludziom, autonomicznego, doznającego, działającego celowo. Metaforyka obecna w rozprawach Rozwadowskiego stosowana jest jako narzędzie, za pomocą którego Uczony zarysowuje pewne aspekty języka. Odwołuje się do domen znanych, ale nie tak bliskich codziennemu doświadczeniu człowieka. Domeny źródłowe należą do obszaru aktywności umysłowej, kulturowej, przez co metaforyka może być trudniejsza w odbiorze, ale z drugiej strony jest mniej podatna na opaczne interpretacje.

Metaforyka w obydwu pracach wykorzystywana była również jako nośnik wartościowania i narzędzie perswazji, np. negatywnego wartościowania obcych wpływów na język polski w „Dziejach języka polskiego” i krytyki poglądów Brücknera dokonanej przez Rozwadowskiego. W obydwu przypadkach poprzez metafory możliwe było wywieranie wpływu na odbiorców, kształtowanie ich postaw wobec języka: troski o polszczyznę jako o *spuściznę* lub *wynik twórczej pracy pokoleń*, dbałości o jej autonomiczność, niezależność od obcych wpływów.

Praca składa się z dwóch części: teoretycznej oraz analitycznej. W części pierwszej znajdują się 4 rozdziały, z których pierwszy poświęcony jest kwestii obecności metafory w nauce z perspektywy wybranych teorii metafory, a także omówiony został stan badań nad metaforą na gruncie polskiego językoznawstwa. Rozdział drugi poświęcony jest specyfice konceptualizacji pojęcia ‘język’. W trzecim rozdziale zarysowano historię rozwoju polskiego językoznawstwa do drugiej poł. XX wieku. Zagadnienia związane z zastosowaniem kognitywnej teorii metafory oraz opis przebiegu procedury badawczej znajdują się w rozdziale czwartym.

Na część analityczną składają się trzy rozdziały. Pierwszy poświęcony jest metaforze języka wyekscerpowanej z „Dziejów języka polskiego”, drugi – z cyklu „O zjawiskach i rozwoju języka”. W podrozdziałach omówione zostały grupy tematyczne wyróżnione podczas analizy, a także alternatywne modele metaforyczne. W trzecim rozdziale znajdują się uwagi podsumowujące analizę obydwu publikacji.

Rozprawa doktorska pt. „Metaforyczne konceptualizacje języka w wybranych pracach polskich językoznawców pierwszej połowy XX wieku” jest po części podjęciem zarysowanej przez Magdalenę Zawisławską (2011) możliwości przyjęcia perspektywy diachronicznej w badaniach nad metaforą w nauce. Miejsce tego typu badań autorka niniejszej rozprawy widzi w obrębie metaforologii, nauki postulowanej przez Hansa Blumenberga (1960), jednak rozumianej szerzej, jako naukę zajmującą się pojęciowymi podstawami myśli ludzkiej w ogóle, przejawiającymi się na poziomie języka w postaci metafor. W ramach badań metaforologicznych nad językoznawstwem podjąć się można rekonstrukcji metafor-modeli leżących u podłoża tej dyscypliny, a także ich przemian w powiązaniu z przemianami paradygmatów naukowych. Istotnym zagadnieniem byłby przekład międzykulturowy metafor, gdyż, jak zaznaczyli autorzy „Metafor w naszym życiu”, każde doświadczenie, leżące u podłoża metafory, jest do głębi kulturowe (Lakoff i Johnson 1988, 82). Stąd można się spodziewać, że pomiędzy określeniami w językach, w których tworzono poszczególne koncepcje naukowe, a ich odpowiednikami w innych językach mogą istnieć różnice

w implikacjach kulturowych, co wpływać może na rozumienie modelowanych przez metafory pojęć². Ponadto na uwagę zasługuje również rozpatrzenie funkcji perswazyjnej oraz polemicznej metafory, które obecne były w badanych tekstach. Metafory stanowią narzędzie w dyskusji naukowej, a więc mogą brać udział w przemianach rozumienia swojego przedmiotu, a także ze względu na potencjał przenoszenia wartościowania są środkami kształtowania światopoglądu odbiorców, przenikając do myślenia potocznego. Przebadanie polskiego dyskursu dotyczącego poprawności językowej mogłoby dostarczyć wiedzy na temat tych mechanizmów. Kolejnym zagadnieniem, które wyłoniło się w trakcie analizy materiału była kwestia estetyki oraz ludyczności metafor. Perspektywa estetyczno-ludyczna daje wgląd w inny wymiar funkcjonowania metafor w nauce: jako bliskich metaforom poetyckim, literackim, atakże jako środkami poprzez które realizuje się *agonalność* samej nauki.

Bibliografia:

- Black, Max. 1962. *Models and metaphors: studies in language and philosophy*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Blumenberg, Hans. 1960. „Paradigmen zu einer Metaphorologie”. W: *Archiv für Begriffsgeschichte*, zredagowane przez Erich Rothacker, 6:7–142. Bonn.
- Hesse, Mary B. 1966. *Models and Analogies in Science*. University of Notre Dame Press.
- Jäkel, Olaf. 2003. *Metafory w abstrakcyjnych domenach dyskursu: kognitywno-lingwistyczna analiza metaforycznych modeli aktywności umysłowej, gospodarki i nauki*. Tłum.: Monika Banaś i Bronisław Drąg. Kraków: Universitas.
- Jarnicki, Paweł. 2009. „Jak przeprowadzić analizę onomazjologiczno-kognitywną tekstu teoretycznego”. W: *Kultura o nauce o literaturze*, Bartosz Balicki (red.), 197–207. Oficyna Wydawnicza ATUT.
- Kuhn, Thomas S. 2003. „Metafora w nauce”. W: *Droga po Strukturze: eseje filozoficzne z lat 1970-1993 i wywiad-rzeka z autorem słynnej „Struktury rewolucji naukowych”*. Warszawa: Sic!
- Lakoff, George, i Mark Johnson. 1988. *Metafory w naszym życiu*. Tłum.: Tomasz Krzeszowski. Biblioteka Myśli Współczesnej. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Steen, Gerard, Dorst Aletta G., Herrmann J. Berenike, Kaal Anna A., Krennmayr Tina, i Pasma Trijntje. 2010. *A Method for Linguistic Metaphor Identification: From MIP to MIPVU*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- Wasilewska, Katarzyna. 2018. „Metaforyczne konceptualizacje pojęcia ‘język’ w rozprawach Jana Michała Rozwadowskiego”. *Język Polski*, nr 1: 49–60.
- Zawisławska, Magdalena. 2011. *Metafora w języku nauki. Na przykładzie nauk przyrodniczych*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski Wydział Polonistyki.

² Przypadek, w którym przekład terminu *język hodowany* z języka niemieckiego budził sprzeciw Rozwadowskiego mógł być spowodowany różnicą pomiędzy przefiltrowanym przez kulturę doświadczeniem polskim i niemieckim.